

RUSYA'DA İSLÂM FELSEFESİ VE İSLÂM FİLOZOFLARI İLE İLGİLİ ARAŞTIRMALAR: FÂRÂBÎ ÖRNEĞİ *

Studies on Islamic Philosophy and Muslim Philosophers in Russia: Works on Farabi

Fegani BEYLER**

ÖZET

İslâm Felsefe ve Bilim geleneğinin en önemli temsilcilerinden biri Ebû Nasr el-Fârâbî'dir. Bu ünlü Türk filozof-bilgini üzerine dünyanın çeşitli bölgelerinde yüzyıllardan beri on binlerce çalışma yapılmış, filozofun eserleri muhtelif dillere defalarca tercüme edilmiş; hatta özel Fârâbî bibliyografya çalışmaları alanı bile oluşmuştur. Rusya'da da aynı durumdan söz etmek mümkündür. Şöyle ki, Fârâbî'nin bir kısım eserleri Rusçaya tercüme edilmiş, onun felsefî ve bilimsel mirası hem SSCB hem de SSCB sonrası dönemde özel araştırma konusu yapılmıştır.

Bu makalede Fârâbî üzerine Rusça olarak yapılmış araştırma ve çalışmalar tespit edilerek değerlendirilmiş, İslâm felsefesinin Rus oryantalizmi açısından yorumlanma biçimlerine yer verilmiştir. Makalede, SSCB dönemi ve sonrasında Fârâbî ile ilgili olarak ortaya konmuş başlıca yayın ürünleri tahlil edilmiştir. Özellikle Fârâbî'ye dair literatürü geniş ölçüde içermeleri bakımından önem taşıyan birkaç bibliyografik çalışmaya işaret edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Rusça İslâm felsefesi araştırmaları, Rusya'da İslâm felsefesi çalışmaları, Fârâbî üzerine Rusça araştırmalar

ABSTRACT

Ebû Nasr el-Fârâbî is one of the most important representatives of Islamic philosophy and science. During hundred of years, thousands of study have been done, the works of philosopher have been translated into numbers of languages many times, even special area of study for bibliography of Fârâbî has been established. The same situation is valid for Russia as well. As, some of the works of Fârâbî have

* Bu makale, yazarın 2010 yılında İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde hazırladığı *Rusya'da İslâm Felsefesi Çalışmaları ve İslâm Felsefesinin Yorumu* başlıklı doktora tezinden konunun yeniden çalışılması suretiyle üretilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr., Bingöl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, feganibeyler@gmail.com.

been translated into Russian, also his philosophical and scientific heritage have been a special subject of study both in the period of USSR and after the period of USSR.

In this article, the researches and studies in Russian language have been ascertained and have been evaluated, and it is mentioned in this study that the commentary styles of Islamic Philosophy from the point of view in Russian Orientalism. In the study, principle publications about Fârâbî, issued during the period of USSR and after USSR, have been analysed. Especially some of these important publications pointed out in this study, as they include a wide literature about Fârâbî.

Key Words: Studies in Islamic philosophy in Russian, Study of Islamic philosophy in Russia, Works on Farabi in Russian

GİRİŞ

İslâm felsefesi, bir araştırma alanı olarak gerek Doğu, gerekse Batı bilim çevrelerinde yüzyıllardan beri ilgi uyandırmaktadır. Dolayısıyla genel olarak Doğu toplumlarının, daha özel anlamda ise müslüman toplumların felsefî düşüncesi ve bu düşünceyi inceleme ve değerlendirme girişimleri eski bir tarihe sahiptir. Bu alana duyulan bilimsel ilgi günümüzde de devam etmekte, İslâm felsefesi, bir araştırma alanı olarak mahiyet ve muhtevası ile ilgili birtakım farklı ve tartışmalı yaklaşımlar³ sergilenmek suretiyle birçok araştırmacı ve felsefe tarihçisi tarafından irdelenmektedir.

Rusya'da da aynı durumdan söz etmek mümkündür. Rus oryantalistleri, Çarlık Rusyası döneminden itibaren İslâm ve Müslümanlara ilgi duymuş, onlarla ticarî ve diplomatik ilişkilerin kurulmasında rol almış ve değişik İslâm ilimlerini araştırıp incelemişlerdir. Onlar bu geleneklerini SSCB döneminde de sürdürmüşlerdir.

"Rusya'da İslâm Felsefesi ve İslâm Filozofları ile İlgili Araştırmalar: Fârâbî Örneği" başlığıyla hazırladığımız makalenin amacı, kısaca ifade edilecek olursa, İslâm felsefesi alanında Rusça olarak yapılmış önemli bilimsel çalışmaları tespit edip ortaya koymak ve Rus araştırmacılarının İslâm felsefesi üzerine yaptıkları yorum ve değerlendirmelerin eleştirel analizini yapmaktır. Söz konusu çalışmalarda takip edilen yöntem, İslâm felsefesine yönelik yaklaşım tarzları, İslâm felsefesinin Rusça yapılan araştırmalarda yorumlanma şekilleri ve İslâm felsefesi tarih yazımına (*historiography*) dair tutumların değerlendirilerek tartışılması da makalenin amacını belirleyen unsurlara dâhildir.

3 Söz konusu yaklaşımlar ve İslâm felsefesinin yorumlanma biçimleri (özgün olup olmadığına ilişkin iddialar, eklektik ve Yunan tarzında bir felsefe olup olmadığı problemi, dünya felsefe tarihindeki yeri, meşruiyeti sorunu vb.) ile ilgili geniş bilgi için bkz.: Ahmet Arslan, *İslâm Felsefesi Üzerine*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2013, s. 1-30 ve 45-73; Dimitri Gutas, *İbn Sînâ'nın Mirası*, derleyen ve çeviren M. Cüneyt Kaya, Klasik Yayınları, genişletilmiş 2. baskı, İstanbul, 2010, s. 267-270 vd; Hans Daiber, *İslâm Felsefesi Tarihinin Anlamı ve İslâm Felsefesi Çalışmamızın Amacı Nedir? İhmâl Edilmiş Bir Disiplinin Tarihi*, çeviren Muammer İskenderoğlu, Usûl Dergisi, sy, 1, Ocak-Haziran, Adapazarı, 2004, s. 171-172; M. Cüneyt Kaya, *Giriş: İslâm Felsefesinin Mahiyeti Üzerine*, İslâm Felsefesi: Tarih ve Problemler, editör M. Cüneyt Kaya, İSAM Yayınları, İstanbul, 2013, s. 15-36; Oliver Leaman, *İslâm Felsefesi: Giriş*, çevirenler Şamil Öçal, Metin Özdemir, Hece Yayınları, Ankara, 2014, s. 31-42.

Rusya’da İslâm Felsefesi Araştırmalarının Tarihi Seyri: Genel Bir Bakış

Rusya’da İslâm felsefesi ile ilgili olarak telif veya tercüme edilmiş yayın ürünlerinin, diğer bir ifade ile söylenecek olursa, Rusya’daki araştırmacıların İslâm felsefesi alanında yapmış oldukları çalışmaların tarihi, Batı ülkelerinde olduğu kadar eski değildir. Şöyle ki, Rusya’da 1917 yılı Ekim ayında gerçekleşen Bolşevik Devrimi’nden önceki dönemde Rus dilinde İslâm felsefesi ile ilgili yapılan araştırmalar, genellikle dilbilimciler ve özellikle Arap dili, edebiyatı ve medeniyeti (*Arabistica, Arabiyât*) uzmanı olan Rus veya ana dili Rusça olmadığı halde bilimsel çalışmalarını bu dilde sürdüren oryantalistler tarafından yapılmıştır. Oryantalist filologların temel uzmanlık alanı olmaması nedeniyle bu alana duydukları ilgi, ortaya koydukları bazı ciddi çalışmalar veya araştırmalarında değindikleri İslâm felsefesi konu ve kavramları istisna olmak üzere akademik ve profesyonel değil, dolaylı olmuştur. Dolayısıyla bu çalışmalar her ne kadar İslâm felsefesine ilişkin pasajlar içerse de, bunlardan kelimenin tam anlamıyla İslâm felsefesi araştırmaları olarak bahsetmek mümkün değildir.

Erken SSCB döneminde, başka bir deyişle SSCB’nin kurulmasından sonraki ilk yıllarda da İslâm felsefesi ile ilgili bilimsel açıdan yetersiz ve az sayıda çalışma yapılabilmektedir. Sovyet-Rus oryantalist ve araştırmacıları, İslâm felsefesine çoğunlukla birer Arap dili uzmanı olarak yaklaşmışlardır. Batı oryantalizminden birçok yönden/yönüyle etkilenmiş bulunan Rus oryantalizmi, aslında Çarlık Rusyası’nın İslâmî öğrenme çabalarını devam ettirmiştir.

Rusya’da İslâm felsefesi ve SSCB’de yaşayan müslüman halkların düşünce tarihi ve felsefe mirası üzerine araştırmalar özellikle II. Dünya Savaşı’ndan sonra, daha net bir ifadeyle 1950’li ve sistematik olarak 1960’lı yıllardan itibaren yapılmaya başlanmıştır. Rusya’da, Doğunun İslâm bölgesi halklarının felsefi düşüncesini öğrenme ve değerlendirme girişimleri, bu alana duyulan bilimsel ilgi ve İslâm felsefesini İslâm medeniyeti araştırmaları (*Исламоведение: İslamovedeniye*)⁴ çerçevesinde ele alan çalışmalar da ağırlıklı olarak aynı döneme tesâdüf etmektedir. Bu dönemde Orta Asya halklarının felsefe mirası, daha doğrusu, bu coğrafyada yaşamış olan müslüman filozofların eserleri ve felsefeye dair görüşleri kapsamlı bir biçimde araştırılmıştır. Başta İbn Sînâ, Fârâbî, Bîrûnî ve İbn Rüşd olmak üzere birçok müslüman filozofun eserleri Rusçaya ve yerel dillere çevrilmiştir. Adları geçen önemli İslâm filozoflarının varlık felsefesi, ahlâk felsefesi, bilgi kuramı, siyaset felsefesi, mantık, sosyal ütopya ve benzeri felsefi konularla ilgili görüşlerinden ve Orta Çağ İslâm felsefesinin gelişim süre-

4 Rus literatüründe birkaç yüzyıldan beri kullanılan *Исламоведение* (İslamovedeniye) ifadesi ile başlıca amacı İslâmî birer din olarak öğrenmek olan, aynı zamanda İslâm medeniyeti ve müslüman toplumların geleneklerini bilimsel açıdan araştıran akademik bir çalışma alanı kastedilmektedir. Rusya’daki üniversite ve araştırma merkezlerinin İslamovedeniye bölümlerinde İslâm hukuku, İslâm tarihi, Kur’an ilimleri ve diğer temel İslâm bilimleri ile beraber Arap dili ve edebiyatı dersleri de verilmektedir. Bilim çevrelerinde, bu kelimenin anlam bakımından en yakın Türkçe karşılığı olarak İslâmîyât ve İslâmoloji kelimeleriyle İslâm araştırmaları ifadesi kabul edilmektedir. Ayrıca A. K. Alikberov ve S. M. Prozorov gibi Rusyalı İslâm araştırmaları uzmanları İslamovedeniye ifadesinin bazı Avrupa dillerinde kullanılmakta olan *Islamica* ifadesi ile karıştırılmaması gerektiğini, dolayısıyla, bunun sadece Rus oryantalizminin bir alt dalı olarak Rusya bilim çevrelerine ait bir terim olduğunu belirtmektedirler. Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz.: A. K. Alikberov, “İslamovedeniye Kak Nauçnaya Distiplina/Bilimsel Bir Disiplin Olarak İslamovedeniye” (Çevrimiçi), <http://www.islamica.ru/2015/07/03/a-k-alikberov-islamovedenie-kak-nauchn>, 21 Şubat 2016.

cinden bahseden 50'den fazla monografi ve makale yazılmıştır. Ayrıca sayıları dönemin şartları açısından bakıldığında yadsınamayacak kadar çok olan ilk İslâm felsefesi yüksek lisans, doktora ve doçentlik tezleri de söz konusu dönemde hazırlanmıştır.

SSCB'nin 1991 yılında dağılmasından sonraki dönemde ise, başka bir ifadeyle hem günümüz Rusya Federasyonu hem de akademik çalışmaların halen bile büyük ölçüde Rusça yapılmakta olduğu eski birlik cumhuriyetlerinde, sosyal bilimler alanında yürütülen araştırmaların ve araştırmacıların sayısı hızlı bir şekilde çoğalmaya başlamıştır. Dolayısıyla başta yerel enstitüler ve araştırma merkezleri olmak üzere Rusya Federasyonu, Azerbaycan ve Orta Asya cumhuriyetleri akademik çevrelerinde birçok konuda olduğu gibi, genel felsefe tarihi çalışmaları ve İslâm felsefesi üzerine yapılan araştırmalarda bir artış izlenmektedir.

Rusça İslâm Felsefesi Çalışmalarına Örnekler

Daha önce belirtildiği gibi, Rusya'daki İslâm felsefesi çalışmaları, kendi ifadesini değişik biçimlerde, Rusça tercüme ve telif eserlerde, monografiler ve makaleler şeklinde ve İslâm felsefesi araştırmaları için yardımcı bir etken olarak özel uluslar arası ve yerel kongrelerde, bölgesel felsefe konularının da müzâkare edildiği Doğu kültürü sempozyum ve konferansları gibi bilimsel etkinliklerde bulmuştur. Bununla birlikte, burada söz konusu bilimsel etkinliklerle ilgili bilgi vermek yerine, sadece bu toplantılardan çıkan ve İslâm felsefesiyle ilgisi bulunan sonuçlara değinilecektir.

İslâm felsefesi, Tasavvuf ve Kelâm alanlarına dair çalışmalarıyla bilinen Rus kökenli Amerikalı araştırmacı Alexander Knysh, SSCB döneminde İslâm felsefesiyle ilgili Rusça çalışmalar konusunda aşağıdaki değerlendirmeyi yapmaktadır:

“Sâbık Sovyetler Birliğindeki İslâm felsefesine dair müşahhas tetkiklere geri dönersek, bu tetkiklerin, müslüman fikir geleneğinin diyânî, efsanevî (mitolojik), mistik, hukukî vb. veçheleri aleyhine “akılcı” (rationalist) geleneğe ağırlıklı olarak vurgu yaptığını vurgulamalıyım. Bazı müslüman mütefekkirler, araştırmacıların ilgilerinden aslan payını almışlar, öte yandan -Miskeveyh, el-Kindî, Eş'arî, Ebû Bekr er-Râzî, İhvân-ı Safâ, Mu'tezile, Cüveynî, Tevhîdî, Gazâlî, Sühreverdi el-Maktûl, İbn Arabî, Taftazânî gibi mühim şahsiyetler de dâhil olmak üzere- diğerleri ise büyük oranda (ve gayrı âdîlane) ihmal edilmişlerdir. Birtakım sebeplerle (Orta Asya'daki ulus-devletler arasında ulus olma olgusunun zuhûru ve bunun neticesi olarak “kültürel” rekabet en önemli sebepler arasındadır) birçok müslüman mütefekkir, bazen tüm mahallî Şarkiyat tetkikleri müesseseleri tarafından yürütülen akademik araştırmada tercih edilen mevzular halini almışlardır. Bu “şanslılar” arasında (öncelik sırasına göre) İbn Sînâ, Fârâbî, Bîrûnî ve -bir dereceye kadar daha az bir oranda- Nâsır-ı Hüsrev, İbn Tufeyl, İbn Haldun, İbn Rüşd ve Nasıruddîn et-Tûsî bulunmaktadır. Bu mütefekkirler -bilhas- sa ilk üçü- hakkındaki araştırmalar hayli fazladır.”⁵

5 Alexander Knysh, “Rusya ve Sovyetler Birliği'nde İslâm Felsefesi”, İslâm Felsefesi Tarihi, editörler Seyyid Hüseyin Nasr, Oliver Leaman, çevirenler Şamil Öçal, Hasan Tuncay Başoğlu, Açılım Kitap Yayınları, C: III, İstanbul, 2007, s. 418-419.

Rusya’da SSCB döneminde İslâm felsefesi ve İslâm filozoflarıyla ilgili genel ve özel çalışmalarda Türk kökenli araştırmacı Arthur Sagadeyev (1931-1997) büyük bir rol almıştır. Sagadeyev, SSCB’nin en önde gelen İslâm felsefesi uzmanıdır. Kazan’da doğmuş, 1954’te Moskova Oryantalizm Enstitüsü’nde yüksek lisans eğitimini, 1964 yılında ikinci bir doktorasını “*Uzak ve Orta Doğu Halklarının Estetik Tarihi (Orta Çağ Dönemi)*” başlıklı tezi ile bitirmiştir. Bu tezde daha çok İslâm felsefesi ve müslüman filozofların görüşlerinden bahseder, aynı şeylerin tez başlığında yer almaması ise ideolojik endişelerin doğurduğu bir sonuçtur. Sagadeyev’in doçentlik tezi ise meşâilikten bahseden “*Doğu Peripatetizmi*” adlı çalışmasıdır.

Sagadeyev, çok iyi derecede Arapça bildiği için İslâm filozoflarının eserlerini Rusçaya çevirmekle kalmamış, bu eserlere yazılan yüzlerce Arapça şerhi de mütalaa ederek değerlendirme zahmetine katlanmıştır. Kısaca ifade edilecek olursa, Sagadeyev’in İslâm felsefesi alanında ortaya koyduğu Rusça çalışmaların sayısı o denli çoktur ki, bununla ilgili makale ve kitap şeklinde bağımsız çalışmaların yapılmasına neden olmuştur.⁶

Alexander Knysh’in Arthur Sagadeyev ve çalışmaları hakkındaki değerlendirmesi de bu durumu açıklamak açısından oldukça anlamlıdır:

“Sagadeyev’in İslâm felsefesi hakkındaki hayat boyu süren tetkikleri, onun İngilizcede (birkaç makaleden ayrı olarak) yayınlanan tek mühim eseri olan *Classical Islamic Philosophy* (Moskova, 1990), (Tevfik İbrahim ve Artur Sagadeyev) içinde özetlenmiştir. Bu eser, İslâm felsefesi sahasında, Rusça konuşan iki seçkin araştırmacı tarafından yazılan gerçek bir şaheserdir.”⁷

Fârâbî ve Felsefesi Üzerine Rusça Çalışmalar

Fârâbî hakkında ilk modern çalışmalar XIX. yüzyıldan itibaren Batıda başlamış olup bu çalışmalar monografiler, armağan kitaplar, eser tetkiki ve neşri, makaleler, konferanslar, tebliğler, tercümeleler, ansiklopedi maddeleri, yıllıklar, bibliyografyalar vb. şekillerde Batı ve Doğu ilim dünyasında halen devam etmektedir.⁸

6 Bu çalışmalara birçok örnek vermek mümkün olmakla birlikte, biz burada, bunların en önemli olanlarını göstermekle yetiniyoruz:

1) V. V. Vançugov, *Klassiki Arabo-Musulmanskoy Filozofiyi v Perevodah A. V. Sagadeeva/A. V. Sagadeyev’in Çevirilerinde Arap-Müslüman Felsefesinin Klasikleri*, Rus Oryantalizm Araştırmaları Enstitüsü Edwin Mellen Press Yayınları, Moskova, 1999. Bu eser, adından da görüleceği üzere, Sagadeyev’in tercümeleleri ışığında İslâm felsefesinden bahsetmektedir.

2) Nur Kirabayev, V. V. Vançugov, Andrey Smirnov, Evgeniya Frolova, Marietta Stepanyants ve diğer İslâm felsefesi araştırmacılarının katkılarıyla hazırlanan ve 2010 yılının Nisan-Mayıs aylarında Moskova’da Mercani Yayınları tarafından yayımlanan 3 ciltlik *Srednevekovaya Arabo-Musulmanskaya Filozofiya v Perevodah A. V. Sagadeyeva/A. V. Sagadeyev’in Çevirilerinde Orta Çağ Arap-Müslüman Felsefesi*.

7 Alexander Knysh, a.g.e., s. 421. Knysh’in bahsettiği eserin yazarlarından biri olan Tevfik İbrahim halen Moskova Devlet Üniversitesi Afrika ve Asya Halkları Enstitüsü öğretim üyesidir. Kendileriyle 2007 yılının Mart ayında İstanbul’da gerçekleştirilen bir sempozyumda konuştuğumuzda bu kitabın İngilizce çevirisinin elimde bulunduğunu, fakat Rusça orijinaline ihtiyaç duyduğumu da ifade ettim. Cevap olarak bana, bu konuyla Moskova’ya döndüğünde ilgileneceğini bildirdi. 2008 yılı Nisan ayında Moskova’ya gittiğimde bu konuyu Tevfik Bey’e tekrar anımsattım. Bana, cevap olarak, bu eserin Rusça orijinalinin yayımlanmasının hemen ardından bazı siyasî nedenlerle toplatıldığını, bu yüzden kitabın kişisel kitaplığında da kalmadığını söyledi.

8 Mahmut Kaya, “Fârâbî”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt: XII, İstanbul, 1995, s. 160-161.

Burada bütün bu inceleme ve araştırmalar hakkında bilgi vermenin güçlüğü dik-kate alınarak özellikle Fârâbî'ye dair literatürü geniş ölçüde ihtiva etmeleri bakımın-dan önem taşıyan birkaç bibliyografik çalışmaya işaret edilmekle ve Rusçadaki en önemli Fârâbî çalışmalarına yer vermekle yetinilecektir.

Fârâbî hem Doğuda hem de Batıda entelektüel başarıları dolayısıyla yüzyıl-lar boyunca neredeyse evrensel düzeyde bir takdir toplamıştır.⁹ Bunda şüphesiz ki, Fârâbî'nin Doğu ve Batı filozofları üzerindeki tesirleri etkili olmuştur.¹⁰

Batıda uzun yıllardan beri Ebû Nasr el-Fârâbî'nin eserlerine olan ilgi ve görüşler farklılık arz etmektedir. Batı düşünürleri dünya tarihî-felsefî sürecinin oluşmasında Aristoteles'i son derece iyi anlatan, hatta bazen "lazım olmayanı silmek" prensibini açıklayan Ebû Ali İbn Sînâ ve Paris felsefecileri tarafından ünlü müfessir olarak tanı-nan İbn Rüşd gibi felsefecilere büyük önem vermişlerdir.¹¹

XIX. ve XX. yüzyıllarda Batı'da İslâm kültürü ve buna bağlı olarak İslâm düşün-cesine duyulan ilginin artmasıyla birlikte Fârâbî araştırmaları da devam etmiş; dahası, yeni bir ivme kazanmıştır. Bazı Avrupalı oryantalist ve İslamologların, Fârâbî'nin felsefî görüşlerini tek taraflı olarak değerlendirmelerine rağmen, onların çalışmalarının Rusya'daki Fârâbî araştırmaları için olumlu rol oynadığını da ifade etmek gerekir.

Şüphesiz ki, Arap dili ve İslâm düşüncesi araştırmalarının temel ilkelerinin oluş-ması ve gelişmesinde Rus-Sovyet oryantalistlerinin de büyük katkıları vardır. Nite-kim İgnati Kraçkovski, Evgeni Bertels ve Vladimir Barthold gibi Rus oryantalistler, Fârâbî'nin son Orta Çağ felsefecilerine ciddi etkilerde bulunduğunu kendi eserlerinde de vurgulamışlardır.

Rusça çalışmalarda daha çok Fârâbî, İbn Sînâ ve Bîrûnî gibi İslâm filozoflarına yer verilmiştir. SSCB'nin dağılmasından sonraki dönemde Fârâbî, İbn Sînâ ve Bîrûnî gibi İslâm filozoflarının daha çok çalışılmış olmasının bazı tutarlı nedenleri de yok de-ğildir. Bunlardan birini akademik çalışmaların tercih edilen konulardan kaynaklandığı şeklinde ifade etmek mümkündür. Şöyle ki, Oryantalizm çalışmaları sadece Moskova ve St. Petersburg gibi merkezlerden değil, aynı zamanda Orta Asya cumhuriyetlerin-deki yerel enstitüler tarafından da yönetiliyordu. Bu nedenle de yerel filozoflara daha çok önem verilmesi muhtemeldir.

1957-1961 yılları arasında Fârâbî'nin risalelerinden birkaç numune Rusça ve Özbek Türkçesine tercüme edilmiştir. SSCB döneminde bu risaleler Fârâbî'yi öğren-me ve Sovyet okuyucularına aktarma bakımından önemli bir yere sahiptir.

Görülen şu ki, Rusça İslâm felsefesi araştırmalarında İbn Sînâ'dan sonra üye-rinde en çok durulan Müslüman filozof Fârâbî'dir. *Fârâbî'nin eserlerindeki erdemli*

9 Ian Richard Netton, *Fârâbî ve Okulu*, çeviren Mehmet Vural, Elis Yayınları, Ankara, 2005, s. 13.

10 Fârâbî'nin orta çağ düşünürleri üzerindeki etkileri ile ilgili geniş bilgi için bkz.: Robert Hammond, *Fârâbî Felsefesi ve Ortaçağ Düşüncesine Etkisi*, çevirenler Gülnihal Küken, Uluğ Nutku, Alfa Yayınları, İstanbul, 2001.

11 Abdulmalik N. Nisanbayev, *"Kazakistan'da Fârâbî Araştırmalarının Yeni Boyutları: Netice ve Perspektifler"*, çeviren Didar Shauyenov, Uluslararası Fârâbî Sempozyumu Bildirileri, Elis Yayınları, Ankara, 2005, s. 371.

bir yaşamın ancak ideal bir toplumda gerçekleşeceği düşüncesi, insanın kendi başına üstesinden gelemeyeceği gereksinimlerini gidermek için iş bölümünün ve dayanışmanın en yüksek düzeyde gerçekleşeceğine dair fikirleri, erdemli ve erdemsiz topluluklar üzerine belirttiği fikirler ve bunlara benzer görüşleri Sovyet-Rus araştırmacılarının dikkatini çekmiştir:

E. Frolova, G. Şaymuhambetova, O. İgnatenko ve M. Stepanyants İslâm felsefi üzerine gerçekleştirdikleri araştırmalarında, Fârâbî'nin eserlerini karşılaştırmalı analiz açısından ele almışlar. Fârâbî mirasının tüm yönüyle anabilim dalı olarak ele alınması onun kendi vatani olarak kabul edilen Kazakistan'la da bağlantılıdır.¹²

Fârâbî ile ilgili ilk Rusça makalelerden biri, tespit edebildiğimiz kadarıyla aşağıdaki makaledir:

M. F. Bohşteyn, B. A. Rozenfeld, "Kommentarii Abu Nasra al-Farabi k Trudnostyam vo Vvedeniyah k Pervoy Knigam Evklida/Ebû Nasr el-Fârâbî'nin Euclides'in 1. ve 5. Kitaplarının Girişindeki Zorluklara Dair Açıklamaları", Problemi Vostokovedeniya Dergisi, Sayı 4, Moskova, 1959, s. 62-70.¹³

1960-1980'li yıllarda SSCB'de tercüme ve telif olmak üzere Fârâbî'nin aşağıdaki kitapları Rus dilinde yayımlanmıştır:

"Felsefe Risaleleri," "Matematik Risaleleri," "Sosyal-Etik Risaleleri," "Mantık Risaleleri," "Tarihî-Felsefî Risaleler," "Fenlik-İlmî Risaleler."

Yine 1960-1980'li yıllarda olmak üzere Fârâbî'nin felsefî ve bilimsel mirası ile doğrudan veya dolaylı ilgisi bulunan çok sayıda Rusça eser yayımlanarak Sovyet okurlarına sunulmuştur. Filozof üzerine oldukça çok eser ortaya konmuş olmakla beraber, bunlardan sadece Rusça çalışılmış ve makalenin içerik ve kapsamına dâhil olanlarını belirtmek yeterli olacaktır:

M. M. Hayrullayev, *Mirovozzreniye Farabi i Yego Znaçeniye v İstoriyi Filosofiyi/Fârâbî'nin Dünya Görüşü ve Onun Felsefe Tarihindeki Yeri*, Taşkent, 1968.

A. S. İvanov, *Uçeniye al-Farabi o Poznavatelnih Sposobnostyah Çeloveka/Fârâbî'nin İnsanın İdrâk Özellikleri Üzerine Öğretisi*, Alma-Ata, 1970.

A. V. Sagadeyev, *Oteçestvennaya Literatura ob al-Farabi v God Yego 1100-Letnogo Yubileyaya/1100. Yıldönümünde Fârâbî'ye Dair Büyük Literatür*; Moskova, 1970. Bu eser, Sovyet araştırmalarında Fârâbî hakkında notlandırılmış bir kaynakça içermektedir.

A. K. Kubesov, *Matematiçeskoye Naslediye al-Farabi/Fârâbî'nin Matematik Mirası*, Alma-Ata, 1974.

M. M. Hayrullayev, *Ebu Nasr al-Farabi*, Moskova, 1982.

12 Abdulmalik N. Nisanbayev, a.g.e., s. 372.

13 Bu bilgi aşağıdaki kaynaktan alınmış, söz konusu makaleye ulaşılamamıştır: Müjgan Cunbur, İsmet Binark, Nejat Sefercioğlu, *Fârâbî Bibliyografyası*, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1973, s. 72.

A. N. Kasımjanov, *Ebu Nasr al-Farabi*, Moskova, 1982.

Fârâbî ve felsefesiyle ilgili bölümler içeren kitaplara ise aşağıdakiler örnek gösterilebilir:

S. N. Grigoryan, A. V. Sagadeyev, *İzbrannıye Proizvedeniya Mısliteley Stran Blijnego i Srednego Vostoka/Yakın ve Orta Doğu Düşünürlerinin Seçilmiş Eserleri*, Moskova, 1961. Bu kitapta, kısa bir biçimde Fârâbî'nin hayatı ve eserleriyle ilgili bilgi verilmiş, A. Sagadeyev tarafından filozofun 2 risalesi Rusçaya tercüme edilmiştir.

G. B. Şaymuhambetova, *Araboyazıçnaya Filosoфіya Srednevekova i Klassičes-kaya Traditsiya/Orta Çağ İslâm (Arap) Felsefesi ve Klasik Gelenek*, Moskova, 1979. Bu eserin 3. bölümünün büyük bir kısmı, Fârâbî ve onun Platon'la felsefi ilişkisine ayrılmıştır.

N. S. Kirabayev, *Sotsialnaya Filosoфіya Musulmanskogo Vostoka/Müslüman Doğuda Sosyal Felsefe*, Moskova, 1987. Eserin sosyal ütopya ve tarih felsefesiyle ilgili sonuncu bölümünde Fârâbî'ye özel bir yer verilmiştir.

Bu bağımsız eserlerin dışında, sadece Fârâbî'nin eserlerinin Rusçaya çevirisi de mevcut olup bazıları aşağıdakilerdir:

Kolektif telif, *al-Farabi: Filosoфskiye Traktatı/Fârâbî: Felsefi Risaleleri*, Alma-Ata, 1972.

Kolektif telif, *al-Farabi: Sotsialno-Etiçeskiye Traktatı/Fârâbî: Sosyal-Ahlâki Risaleleri*, Alma-Ata, 1978.

M. Abdulin, *al-Farabi: İstoriko-Filosoфskiye Traktatı/Fârâbî: Tarihi-Felsefi Risaleler*, Alma-Ata, 1985.

SSCB'de İslâm felsefesi eserlerinin Rusçaya tercüme edilmesi dönemi yalnızca Orta Çağ metinlerinin özellikleriyle değil, yüzyıllar boyunca çeşitli devlet ve özel arşivlerde bulunan elyazmalarının kalitesiyle ilgili olarak da çok zor oldu. Buna karşın gerekli metinler Kahire, Ankara, Berlin, Haydarabad, Beyrut, Leiden, Londra vs. gibi yerlerden nakledilerek kütüphane arşivleri ve Rusya, Özbekistan, Çekoslovakya'da çeşitli Arap yayınlarından çıkan el yazması metinleri tercüme edildi.¹⁴

Bu dönemde Kazakistanlı araştırmacılara A.V. Sagadeyev, S. N. Grigoryan vs. gibi Sovyet-Rus bilim adamları büyük katkılarda bulunmuşlardır. Fârâbî araştırmalarının gelişmesinde A. H. Kasımjanov, M. S. Burabayev, C. H. Satıbekova, A. M. Kenezarin, G. K. Kurmangaliyeva gibi Kazak araştırmacılar da büyük katkılarda bulunmuştur. Onun eserlerinin Rusçaya tercümeleri E. Harenko, B. Oşeroviç, A. Kubsova ve K. Tadjikova gibi tecrübeli ve bilgili uzmanlar tarafından gerçekleştirilmiştir.¹⁵

Alexander Knysh, SSCB döneminde İslâm felsefesi alanında yapılan Rusça araştırmaların genel karakteristiğini Fârâbî çalışmalarına yönelik yaklaşımlar bağlamında şu şekilde dile getirmektedir:

¹⁴ M. S. Burabayev, *Analiz Trudov Kazakstanskikh Uçenih po Problemam Filosoфii i Logiki*, Alma-Ata, 2001, s. 37.

¹⁵ Abdulmalik N. Nisanbayev, a.g.e., s. 373.

“Eserlerin çoğu (benimki de) Komünist Parti’nin resmî Sovyet akademi dünyasına empoze ettiği din ve felsefe hakkındaki “ideolojik görüş”ten kaynaklanan tipik önyargıların ve tarafgirliğin etkisinde kalmıştır. Onlar saplantı haline gelmiş olan, büyük Müslüman filozoflarının eserlerinde “maddeci eğilimler” araştırmaya ve ayrıca İslâm tarihi ve kültürünün “burjuva” ve “idealistik” tetkikini aşığılayıcı bir tenkide dayarlar.”¹⁶

Değerlendirme ve Sonuç

Sovyet/Rus İslâm felsefesi tarih yazımı alanında hâkim yaklaşım oryantalist yaklaşım olmuştur. Bu yaklaşım, SSCB’nin son dönemlerine kadar devam etmiştir.

Bu dönemde yapılan araştırmalarda takip edilen yöntem çoğu zaman ideolojik olmaktan kurtulamamış, araştırmacılar bu dönemde de İslâm felsefesini farklı açılardan az çok yorumlamış olsalar bile, araştırmalarında geleneksel oryantalist yaklaşımları tercih etmişlerdir.

Tüm bu eserlerin faziletleri ve sakıncaları burada ele alınmaz. Genel olarak, onların araştırmacılık seviyesi, Batılı mukabillerinin seviyesinden aşığıdır.¹⁷

Sovyet döneminde yapılan hemen hemen her türlü araştırmalar ideolojik esaslara bina edilmeye çalışılıyordu. Onun için de böyle uç fikirleri normal karşılamak gerekmektedir.

Rus İslâm felsefesi araştırmacılarının bir kısmı, İslâm filozoflarında doğrudan materyalizmi tespit ederken, diğeri bir kısmı, biraz daha yumuşak bir yaklaşımla, on sekizinci yüzyıldan sonra ortaya çıkacak olan materyalizmin doğuşuna İslâm filozoflarının tesir etiklerini ifade etmektedir.¹⁸ Örneğin, Fârâbî ve onun felsefi-bilimsel mirasıyla ilgili Rusça eserlerin birinde şu ifadeler yer verilmektedir:

“Fârâbî’nin felsefi görüşleri, bu görüşlerin özgünlüğü ve kendine has oluşu ile doğru anlaşılabilir... Şu açıktır ki, Fârâbî’nin döneminde açık-seçik bir materyalist felsefi sistem kurulamamıştır...”

Friedrich Engels, materyalist içeriğin idealizmin hâkim olduğu hemen hemen iki bin yıllık süre zarfında idealist sistemlere sızdığından ve idealizmin rasyonel formu içerisinde materyalizmi hazırlamış olduğundan bahseder. Fârâbî de bu anlamda kendi kurgularında idealisttir. Fakat biz onda bütüncül bir dize sorunların çözümünde açıkça materyalist bir eğilim seziyoruz.”¹⁹

16 Alexander Knysh, a.g.e., s. 420-421.

17 Alexander Knysh, a.g.e., s. 421.

18 İsmail Taş, “SSCB Döneminde İslâm Felsefesi”, Marife Dergisi, Sayı 3, Konya, 2002, s. 282.

19 Ş. E. Esenov, A. N. Nusupbekov, S. N. Grigoryan vd., *al-Farabi: Filozofskiye Traktatı*, Nauka Yayınları, Alma-Ata, 1972, s. 19-20.

Bu ifadelerden şu sonucu çıkarmak mümkündür:

SSCB döneminde yapılan çalışmalar, ideolojik kaygı ve endişelerle ele alınması nedeniyle, zihinlerde ideolojilerin depolandığı metodoloji ve kavramlar, İslâm filozoflarının yazdığı eserlere dikte edilmiştir. Bu sebeple felsefe ve bilimsel düşüncenin en önemli ölçütü olan objektiflik ilkesi göz ardı edilerek felsefi problemler indirgemeci bir yaklaşımla diyalektik materyalizmin kalıpları içerisinde hapsedilmiştir.

KAYNAKÇA

BRYANOV, V. A., BURABAEV, M. S., KURMANGALİEVA, G. K., SAGADEEV, Artur Vladimiroviç: **Sotsialniye, Etiçeskiye i Estetiçeskiye Vzglyadı al-Farabi**, Nauka Yayınları, Alma-Ata, 1984.

BULUT, Yücel: **Oryantalizmin Kısa Tarihi**, 2. baskı, Küre Yayınları, İstanbul, 2006.

BURABAEV, M. S., KENESARİN, A. M., KURMANGALİEVA, G. K.: **Problemi Bıtiya i Poznaniya v Filosofiyi al-Farabi**, Alma-Ata, 1988.

CUNBUR, M., BİNARK İ., SEFERCİOĞLU N.: **Fârâbî Bibliyografyası**, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1973.

FROLOVA, E. A.: **Arabo-İslamskaya Filosofiya v Sredniye Veka**, Moskova, 1998.

-----, **Problema Verı i Znaniya v Arabskoy Filosofiyi**, Moskova, 1983.

GRİGORYAN, S. N.: **Farabi: Kommentarii k "Kategoriya" Aristotelya**, İzbranniye Proizvedeniya Mısliteley Stran Blijnogo i Srednogo Vostoka IX-XIV vv., Nauka Yayınları, Moskova, 1961.

-----, **Farabi: Kommentarii k "Vvedeniya" Porfiriya**, İz İstoriyi Filosofiyi Sredney Aziyi i İrana VII-XII vv., Nauka Yayınları, Moskova, 1960.

-----, **Farabi: O Proishojdeniyi Nauk**, İz İstoriyi Filosofiyi Sredney Azii i İrana VII-XII vv., Nauka Yayınları, Moskova, 1960.

-----, **Farabi: Suşestvo Voprosov**, İzbranniye Proizvedeniya Mısliteley Stran Blijnogo i Srednogo Vostoka IX-XIV vv., Nauka Yayınları, Moskova, 1961.

-----, **Farabi: Traktat o Vzglyadah Jiteley Dobrodetelnogo Goroda**, İz İstoriyi Filosofiyi Sredney Azii i İrana VII-XII vv., Nauka Yayınları, Moskova, 1960.

HAYİT, Baymirza: **Sovyetler Birliği'ndeki Türklüğün ve İslâm'ın Bazı Meseleleri**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1987.

HAYRULLAYEV, Muzaffer Muhyiddinoviç: **Ebu Nasr al-Farabi**, Moskova, 1982.

İVANOV, A. S.: **Uçeniye al-Farabi o Poznavatelnih Sposobnostyah Çeloveka**, Nauka Yayınları, Alma-Ata, 1977.

İSLÂM FELSEFESİ TARİHİ, Editörler: Seyyid Hüseyin Nasr, Oliver Leaman, çevirenler Şamil Öçal, Hasan Tuncay Başoğlu, Açılım Kitap Yayınları, Cilt: 3, İstanbul, 2007.

KASIMJANOV, A. H.: **Ebu Nasr al-Farabi**, Moskova, 1982.

KAYA, Mahmut: “*Farâbî*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, **İstanbul, 1995, C: XII.**

NETTON, Ian Richard: **Fârâbî ve Okulu**, çeviren Mehmet Vural, Elis Yayınları, Ankara, 2005.

NİSANBAYEV, Abdulmalik: “*Kazakistan’da Fârâbî Araştırmalarının Yeni Boyutları: Netice ve Perspektifler*”, çeviren Didar Shauyenov, Uluslararası Fârâbî Sempozyumu Bildirileri, Elis Yayınları, Ankara, 2005.

SAİD, Edward W.: **Şarkiyatçılık: Batı’nın Şark Anlayışları**, çeviren Berna Ünler, 4. baskı, Metis Yayınları, İstanbul, 2008.

SMİRNOV, N. A.: **Sovyet Rusya’da İslâm Tarihi İncelemeleri**, çeviren Arif Berberoğlu, Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 2005.

TAŞ, İsmail: “*Metodologiya v Trudah po İslamskoy Filozofiyi v Period SSSR*”, **Teoloji Fakültesinin İlmî Dergisi**, Sayı 1-2, Oş, 2001, s. 44-48.

-----, “*Sovyetler Döneminde Bir İslâm Felsefecisi Olarak M. M. Hayrullayev ve Felsefî Görüşleri*”, **Dini Araştırmalar Dergisi**, Cilt 5, Sayı 14, Eylül-Aralık, 2002, Ankara, 2002, s. 149–167.

-----, “*SSCB Döneminde İslâm Felsefesi*”, **Marife Dergisi**, Sayı 3, Yıl 2, Kış, 2002, Konya, 2003, s. 277–283.